

В.П. ДРАГАНЕНКО

**ТРАГІЧНИЙ БІЙ ІВАНА СІРКА
(РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗА ДЖЕРЕЛАМИ СЕРЕДИНИ XVII - ПОЧАТКУ XVIII ст.).**

Зважаючи на обмежене коло джерел, у даному дослідженні здійснено спробу реконструювати перебіг подій на основі різноманітних історичних матеріалів. Окреслено перебіг бою на ґрунті аналізу огляду місцевості та можливе місце прориву запорожців. Здійснено спробу реконструювати розташування важливих міст на прикордонні краю. Визначена їх роль у подіях 1664 р. і рух загону запорожців. Вперше вказуються можливі причини, що призвели до трагічних наслідків битви.

Ключові слова: Сараджинський бій (1664 р.), м. Саврань, І. Сірко, р. Смолянка, В. Лецинський, Г.Л. де Боплан, Вирвижівський ліс.

Нез'ясовані сторінки історії Східного Поділля впливають на формування цілісного сприйняття перебігу подій в краї, їх взаємозв'язок та визначають подальший хід історичного процесу. Необхідно звернути увагу на відносини між дійовими історичними особами, їх роль і значення, здійснення ними заходів, які означували тим чи іншим чином ситуацію в краї. Уточнюючи, порівнюючи і аналізуючи причини, перебіг і наслідки подій висвітлиться розуміння історичної значущості і цілісної картини трагічного напрямку розвитку подій на Правобережжі в середині XVII ст. Отже, поглиблюється усвідомлення конкретних чинників, які поступово посилювали боротьбу і протистояння між носіями різних політичних орієнтирів і бачення ними подальшої долі Східного Поділля в історичному житті України.

Головними джерелами, які проливають світло на похід І.Сірка в Білгородчину, є літописи козацьких літописців Самовидця та Г.Град'янки початку XVIII ст. Певні дані про битву подають «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией: в 15 т.» Т.5 (1659-1665). На основі «Актов...» про цю битву згадував Д.І. Яворницький [1,с.32]. На час написання даної статті питання маловідомої Сараджинської битви І. Сірка залишається поза увагою дослідників. У сучасних історичних працях про цю подію якщо й повідомляється, то тільки кількома реченнями, зокрема, у 2 томі «Історія України: нове бачення» [2,с.200].

Мета наукової публікації – реконструювати причини, перебіг і наслідок однієї із кількох трагічних битв І. Сірка середини XVII ст., визначити місце події, показати перебіг бою, висвітлити напрямки головних шляхів, що пролягали півднем Східного Поділля. Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- з'ясувати наукову розробку проблеми шляхом віднайдення достовірних і ґрунтовних свідчень про битву;
- визначити основні види джерел і їхні інформативні можливості;
- проаналізувати хід подій відносно історичного процесу;
- з'ясувати переміщення військових загонів шляхами краю на основі історичних карт як джерел;
- окреслити на основі достовірних і об'єктивних поглядів перебіг битви;
- відобразити характер і значення подій у вирі боротьби різних політичних орієнтирів середини XVII ст.

У червні 1664 року напередодні походу у землі білгородських татар Іван Сірко перебував у м. Торговиці з метою захисту південних і південно-східних рубежів Брацлавщини від ординців. Очевидно, саме тому він не приєднався до військ І.Брюховецького, який в той час мав намір вирушити на розгром основних військ П.Тетері [3,с.130]. Однією з причин того, що кошовий залишив Брацлавщину і вирушив у похід на Білгородчину, дослідники відзначають

можливе непорозуміння між ним і Є.Гоголем, який в той час ще утримував Брацлав і не допускав туди поляків [2,с.200]. На мою думку, успішний похід І.Сірка у землі ординців мав би значно важливішу мету: позбавити польських воєначальників допомоги від їхніх союзників татар.

У липні 1664 р. І.Сірко на чолі двох з половиною тисяч запорожців і трьохсот калмиків вирушив у похід через степи Буджаку до улусів білгородських і ногайських татар. Наприкінці цього ж місяця із багатою здобиччю козаки повернулися на чолі з відважним отаманом до Південної Брацлавщини. Їхній шлях пролягав через степи до р. Кодими, яка слугувала південним кордоном між Річчю Посполитою і Османською імперією. Два кілометри південніше сучасного села Будеї козаки переправилися через р. Кодиму нижче того місця, де вона утворює став. З лівого берега річки вони вирушили на північний схід до західних околиць Сараджинського лісу. Цей шлях простягається на вісім кілометрів. Козаки із здобиччю мали подолати його протягом години.

Найімовірніше запорожці обрали саме цей шлях, адже рельєф місцевості і прагнення до спочинку виснаженого походом загону можуть бути достатніми доказами. Дорогу перед козаками перетинала ще одна річка – Смолянка. В цих місцях вона неглибока, проте дещо на захід, вбік сучасного села Смолянки – долина, по якій протікає ця річка, поступово переходить у височину, порослу лісом. Тут річка бурхливо спускається вниз і переправитись досить важко. До того ж дещо на захід ліс стає гущішим, а північніше він заліснює долину, місцями заболочену, яка за три кілометри на північ знову здіймається вгору, переходячи в узвишся. Інший, ще більш переконливий доказ – на захід від с. Саражинка – урочище Корчма Липова. Згідно історичних джерел, саме тут пролягав шлях з Чечельника на Балту. Адже саме тоді це урочище підтверджує свою історичну назву. Серед лісу поза тодішніми шляхами на південь Корчми Липової не було б. Отже, саме через неї пролягав шлях, найбільш зручний і вигідний для каравану або для загону козаків, які везли із собою здобич.

Запорожці переправились через р. Смолянку і мали пройти повз або через урочище, піднімаючись поволі на узвишся, поросле лісом, переважно дубовим. Проте саме ця ділянка шляху була найбільш небезпечною. Найпевніше козаки дісталися до узвишся на захід від с. Саражинки надвечір. Адже відомо, що дуже часто вони перетинали степ вночі. Удень відпочивали. Але переправу через р. Кодиму вночі вони навряд чи здійснили б. А з нічного походу потрібно було певний час на спочинок. Отже, переправлялись через річку Кодиму козаки могли розпочати десь о дев'ятій ранку. Потім їм необхідно було пройти вісім кілометрів шляху степом до річки Смолянки, а далі переправитись через неї. Отже, в урочищі Корчма Липова або на підйомі до узвишся І.Сірко із загоном був приблизно за полудень. Як відомо, сутінки у кінці липня починаються після восьмої години вечора. Тобто для того, щоб прибути до м. Саврань, козакам необхідно було ще кілька годин. У місті, найпевніше, вони мали зупинитися на ніч. Просуваючись на захід, сонце, яке вже схилялося над заходом, світило їм у очі. Таким чином, польсько-татарська засідка мала б бути саме на цьому узвишші, яке було важливим у стратегічному відношенні. До того ж тут проходив шлях. Проте навколо нього рельєф місцевості був геть іншим. Польські воєначальники В.Лещинський, С.Маховський і татарський Каммехмет-мурза з 3-4 тисячами жовнірів і татар обрали це місце ще й тому, що звідси неможливо було відступити. На південь від узвишся за три кілометри – річка Смолянка у заболоченій долині; на схід – урочище Корчма Липова, озера, які утворює річка Смолянка і ліс; на захід теж розлога долина в напрямку сучасного Червоногребельського лісу. Отже, вороги могли спостерігати за переправою козаків через річку Смолянку і ретельно підготуватись до наступу. Тож битва, на мою думку, мала відбутися на території нинішніх 90, 92, 93-го квадратів лісу Стратіївська Дача на південному рубежі між Вінницькою та Одеською областями.

Загін Івана Сірка просувався неширокою колоною, у зв'язку з умовами місцевості; у ар'єргарді, очевидно, прямували калмики. Основний удар, найпевніше, був націлений на кінець колони, на обозних коней та загін калмиків. Найімовірніше, знаючи поведінку та схильність татар до грабунків, саме вони й накинулись на ар'єргард загону. Вороги прагнули роз'єднати

козацькі лави, ізолювати окремі відділи, знищити їх, або витіснити у долину. Зважаючи на такий перебіг подій, єдиним виходом був рішучий прорив ворожого строю і просування наміченим шляхом. Дорога із Саражинки на захід в напрямку сучасного хутора Новоукраїнки пролягає лісистим узвишшям. Це приблизно вісім кілометрів у напрямку до сучасного села Червона (Попова) Гребля, в давнину, очевидно, там існувала переправа через річку Саврань. Невідомо, чи вислали вороги значний відділ для переслідування козаків. Можливо, що ні. Адже у напрямку прориву були сконцентровані всі козацькі сили, і цей удар припав саме на польських жовнірів. Звісно, їм необхідно було оговтатися від удару. А татари в цей час займалися грабунком, особливо обозом. До того ж калмики чинили одчайдушний опір, намагаючись вирватися із оточення і сковували значні ворожі сили. Проте для козаків цей бій міг мати сумні наслідки. Загинула частина загону, здобичі, союзники калмики. Серйозного стратегічного значення відносно подій на Правобережній Україні битва не мала. Але натомість її результати були відчутними для Південної Брацлавщини. І.Сірко разом із залишками загону вирвався із оточення і попрямував узвишшям у напрямку до правого берега сучасної річки Бритавки для переправи через неї. Там була налагоджена переправа, очевидно, нижче сучасного Червоногребельського ставу. Переправившись, вони вирушили шляхом через долини і узвишшя (приблизно сім кілометрів) до м. Urwizrodka, на лівому березі річки Вир, на висоті 248 м., оточеного Вирвиживським лісом. У цьому стратегічному місті, націленому на спостереження за півднем, тобто за ординцями, козаки залишилися на ніч. А наступного дня вони вирушили на Чечельник, який розташувався на іншому, дещо меншому узвишші, шести кілометрів північніше від м. Urwizrodka.

В бою у Сараджинському лісі, неподалік від Чечельника, запорожці і калмики зазнали відчутної поразки. До полону потрапили брат і син Сірка, а сам він якось зумів прорватися до Торговиці [2,с.200]. Проте, за іншими джерелами, зазнали поразки в бою лише калмики, а запорожців загинуло тільки кілька чоловік. Сірко ж з рештою козаків врятувався і пішов на Січ [1,с.32; 4 ,с.217]. На мою думку, у випадку серйозної поразки Сірко відступив би до Січі, а не залишався б неподалік значних, хоч і розкиданих по Брацлавщині, ворожих сил. Літопис Самовидця повідомляє про ці події так: «... напали татаре и Маховській з жолнірами под Сараджином, и там тих колмиков розбито, где немало пропало колмиков и козаков, а остаток з Сірком вишло на Україну /5 / с. 97». Отже, кошовий все ж залишився на Україні. Так само стверджує Г. Граб'янка: «І все ж Сірко з останком свого загону пробився на Україну /6 / с. 133».

Найімовірніше, татари відправили гінця до польських воєначальників Кучманським шляхом. В. Лещинський та С. Маховський із сильним польським відділом вирушили назустріч союзникам - татарам. Обидва загоны мали об'єднатися у так званому Krzyz Sobielkiego (Перехресті Собеського) біля сучасного села Черномин. Звідси вони рухалися шляхом через Південну Брацлавщину, який пролягав із Ямполья на Саврань. Цей шлях від Krzyz Sobielkiego проходив правим берегом річки Вербки (сучасної Савранки) аж до сучасного села Луги, його західних і південних околиць (Нові Луги), далі дорога повертала на південь і тягнулась через сучасний Вербський ліс. Як відомо, шляхи Південної Брацлавщини активно використовували татари, отже, цілком очевидно, що вони пролягали через висоти, які здіймалися над околицею. До того ж, ще й досі цими місцями пролягають лісові дороги. Звідси шлях тягнувся на південний схід до річки Саврань, як її називав Г.Л. де Боплан. Ця дорога досить докладно подана на карті Різзі Занноні.

Розглядаючи карти XVII–XVIII ст. і сучасні, виникають запитання, відповіді на які досі не знайдено. На сучасній карті р. Савранка, яка протікає із заходу на схід, а на карті Г.Л. де Боплана річка Sawran R. – це нинішня р. Бритавка. А на цій річці французький картограф розмістив міста: Urwizrodka і Sawran. Тодішнє м. Саврань не можна ототожнювати із сучасним м. Саврань Одеської області (у середині XVII ст. Новий Конецполь). Як відзначає Г.Л. де Боплан, «Усть – Саврань [Oucze Sauran], або Новий Конецполь [Konespol Nowe] – останнє поселення поляків з боку Очакова, яке я заклав 1634 р., а 1635 р. збудував тут королівську фортецю; гадаю, що в цьому місці можна було б звести добрий арсенал проти турка /7 / с.47». Згідно історичних карт, Sawran на р. Саврані існувала ще у XVI ст. Воно зображено на картах

далеко на захід від Нового Конецполя, який знаходився при впадінні р. Вербки (сучасної Савранки) у Південний Буг. Отже, колишнє м. Саврань знаходилося в напрямку на південний схід від Чечельника або на північний захід від сучасного села Стратіївка.

Карта Різзі Занноні 1772 р. розміщує Саврань майже так само, де його позначив Г.Л. де Боплан. А сучасна р. Савранка позначена на обох картах як Werbka (Вербка). Ще у XIX ст. р. Саврань зображали, як і в давнину, проте р. Вербку вже не називали. Вона отримала назву Савранка-Чечельницька і була лівою притокою Саврані [8,с.482]. На початку XX ст. р. Савранка позначається так, як і зараз, а р. Бритавка ще називається Савранню. Мешканці с. Стратіївки називають її досі Савранкою [9,с. 69].

Річка Саврань (Sawran) на деяких стародавніх картах подана як права притока річки Вербки. Зображена Савранка і М. Кузанським (1401-1464 pp.) - Nova Europe Tabula (Нова мапа Європи). Карта подана у виданні Якоба Ангелуса 1478 р. Річка зображена схематично, проте із позначенням – Sauran R. С. Мюнстер також позначає р. Саврань (Saran). На італійських картах України середини XVII ст. скрізь позначено р. Саврань [10,с.53-61]. А на карті Різзі Занноні вона зображена ніби півколом. Витоки її починаються на півдні, далі вона розливається на заході, потім протікає рівниною на схід, і, зрештою, впадає у річку Вербку. Цілком імовірно, що річка Саврань мала кілька рукавів. На початку XX ст. ту її частину, яка протікала через Попову (Червону) Греблю, називали Гнилою. Та особливо дивує те, що, згідно карти Різзі Занноні, шлях перетинає річку Саврань з боку Вербського лісу, тягнеться долиною вздовж її правого берега і знову перетинає власне у місці вигину ріки на схід. На карті Г.Л. де Боплана, як і Різзі Занноні, на південь від Чечельника зображено м. Urwizrodka. Воно мало знаходитися на одній паралелі, згідно карти Різзі Занноні, з м. Саврань. А це можливо лише тоді, коли міста знаходяться на вершинах. Крім того, назва Вирвиживський ліс і назва міста перегукуються. Тож і шлях проходив повз місто. Згідно логіки спостережень і досліджень місто мало бути розташоване на вершині над лівим берегом річки Саврань і шлях пролягав цією вершиною в напрямку м. Саврань близько десяти кілометрів. Отже, м. Urwizrodka знаходилося в шести кілометрах на південний захід від Чечельника, а не на південний схід. А Саврань мала б знаходитися там, де шлях із Ямполья через м. Urwizrodka з'єднувався із дорогою, яка йшла із Чечельника на південь до м. Балти. А шлях із Ямполья через Саврань тягнувся далі на схід аж до Нового Конецполя (сучасного міста Саврань). Тому цілком імовірно, що стародавнє м. Саврань знаходилося приблизно на восьмому кілометрі старого шляху з Чечельника на Стратіївку за один кілометр на схід від сучасного хутора Анютино.

Особливо цікавою і зовсім нез'ясованою сторінкою подій середини 1664 року є обставини, які призвели, на мою думку, до того, що Іван Сірко потрапив у пастку. Поляки намагалися придушити повстання проти Речі Посполитої на Брацлавщині, тут перебували значні сили польської армії. Її воєначальники залучили на свій бік татарську орду. Польські залоги мали б забезпечити безперешкодне просування татарських загонів і облаштувати спостереження за шляхами у ключових містах півдня краю, зокрема Саврані. Можливо, саме тому Іван Сірко із загоном потрапив у пастку.

Як висновок можна підтвердити, що реконструкція всіх вагомих подій та аналіз їх результатів у подальшому дослідженні сприятиме більш повному і об'єктивному розумінню явищ історичного процесу середини XVII ст. на Східному Поділлі та їх місце і роль в історії України в цілому.

Список використаних джерел та літератури:

1. Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків / Яворницький Д. І. - Дніпропетровськ: Промінь, 1990. - 190 с.
2. Історія України: нове бачення: у 2 т. / [Гуржій О. І., Ісаєвич Я. Д., Котляр М. Ф. та ін.; під ред. В. А. Смоля]. - К.: Україна, 1995-1996. – Т. 1. – 1995. - 350 с.
3. Соловьев С. М. Сочинения: в 18 кн. История России с древнейших времен / Соловьев С. М. – М.: Мысль, 1991. – Кн. 6. Т. 11-12. – 671 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической

- комиссией: в 15 т. – СПб., 1863-1892. - Т. 5 (1659-1665). – СПб., 1867. – 335 с.
5. Літопис Самовидця / [вид. підгот. Я.І. Дзира]. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
6. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки; [пер. із староукр. Р. Іванченка] / Г. Граб'янка. – К.: «Знання», 1992. – 192 с.
7. Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн; [пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк] / Боплан Г.Л. – Київ – Кембрідж, 1990. – 199 с .
- 8 . Словник гідронімів України. – К.: Наукова думка, 1979. – 784 с.
9. Євшан – зілля. Легенди та перекази Поділля. – Львів: Каменяр, 1992. – 288 с.
10. Люта Т. Україна на старожитніх мапах // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. - № 2. – С. 51 – 65.

V.P. DRAGANENKO

TRAGIC FIGHT OF IVAN SIRKA (RECONSTRUCTION ON THE SOURCES OF MIDDLE XVII - TO BEGINNING OF THE XVIII ITEM)

Given the limited number of sources, this study made an attempt to reconstruct the scenario based on a variety of historical materials. Outlined the deployment of combat based on the analysis area, the possible direction of the breakout of the Cossacks. An attempt to reconstruct the location of important cities on the border region, indicating their role in the events of 1664 and the progress of the detachment of the Cossacks. For the first time indicated the possible causes that led to the tragic outcome of the battle.

Keywords: *Battle of Saragine (1664), t. Savran, I. Sirko, p. Smolyanka, W. Leszczynski, GL de Boplan, Virvizhivsky forest.*

В.П. ДРАГАНЕНКО

ТРАГИЧЕСКИЙ БОЙ ИВАНА СИРКО (РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ОСНОВАНИИ ИСТОЧНИКОВ СЕРЕДИНЫ XVII - НАЧАЛА XVIII В.)

Учитывая ограниченный круг источников, в настоящем исследовании сделано попытку реконструировать развитие событий на основании разнообразных исторических материалов. Очерчено развёртывание боя на основании анализа местности, возможное направление прорыва запорожцев. Сделана попытка реконструировать размещение важных городов на пограничьи края, определена их роль в событиях 1664 г. и продвижении отряда запорожцев. Впервые указываются возможные причины, которые привели к трагическому исходу битвы.

Ключевые слова: *Сараджинская битва (1664 г.), г. Саврань, И. Сирко, р. Смолянка, В. Лецинский, Г.Л. де Боплан, Вирвизивский лес.*